

O eksplikowaniu konceptów kulturowych

1. Etnolingwistyka jako dyscyplina tożsamościowa

Etnolingwistyka, której podstawowym przedmiotem jest badanie relacji język a kultura¹, podobnie jak inne nauki o ludzkim poznaniu i ludzkiej kulturze (kognitywistyka, psychologia społeczna, psychologia świadomości, socjologia wiedzy, socjologia pamięci, historiografia, archeologia dyskursu), bywa pojmowana jako jedna z nauk o tożsamościach zbiorowych, o narracjach interpretujących rzeczywistość. Wojciech Chlebda (2010: 10), który w swoich studiach eksponował tę właśnie funkcję dyscypliny, tożsamościowy charakter etnolingwistyki poparł stwierdzeniem:

Dynamiczny rozwój polskiej etnolingwistyki sprawił, że w ostatnich paru latach jej przedmiot definiujemy jeszcze wyraziściej: oto etnolingwistyka jest z samej swej istoty jedną z nauk tożsamościowych, gdyż programowo obejmuje swym działaniem przestrzeń zamkniętą w trójkącie: „kultura – tożsamość – pamięć”, zakładając przy tym, że tkanką łączną tych trzech fenomenów jest język w obu jego podstawowych wymiarach: *langue* i *parole*, systemu i tekstu (Chlebda 2014: 40; por. też Bartmiński, Chlebda 2008: 11-12).

Podobny trop w traktowaniu etnolingwistyki (lingwistyki kulturowej) obecny jest w monografiach Aleksandry Niewiary pt. *Kształty polskiej tożsamości. Potoczny dyskurs narodowy w perspektywie etnolingwistycznej (XVI-XX w.)* (2009) i Małgorzaty Misiak *Tożsamość kulturowo-językowa Łemków w ujęciu etnolingwistycznym* (2018). W pozycji pierwszej w analizach autostereotypu Polaka, sposobów jego identyfikacji, przekształceń „map mentalnych” oraz konceptualizacji czasu wspólnotowego dokonuje się rekonstrukcji „polskiego wspólnotowego «opowiadania» o polskości, kreowania o niej wyobrażeń, konstruowania jej samej jako kategorii – myślowej, pojęciowej, kulturowej, dyskursywnej” (Niewiara 2009: 12), w drugiej – stawia się pytanie, co znaczy być Łemkiem i dąży się do odkodowania w zebranych wspomnieniach „wyobrażeń, sądów i wartości współtworzących świat mentalny narratorów”, wskazuje ich wzajemne relacje, uporządkowania i pogrupowania w większe struktury (Misiak 2018: 9).

¹ W szkicu *Czym zajmuje się etnolingwistyka?*, traktowanym jako *sui generis* manifest lingwistyki kulturowej, J. Bartmiński (1986: 17) przedmiotem badań etnolingwistyki obejmował: a) kulturowe funkcje języka, b) wewnętrzną, stylową dyferencjację języka, jej istotę i osiągnięty poziom, c) gatunkowe wzorce wypowiedzi, d) kategorie gramatyczne i semantyczne języka w aspekcie ich funkcji, e) słownictwo jako klasyfikator doświadczeń społecznych.

Tożsamość zbiorowa w ramach etnolingwistyki (pojmowanej jak w pracach Chlebdy, Niewiary i Misiak) jawi się jako „wyabstrahowana z tożsamości indywidualnych członków danej zbiorowości część wspólna ich samoidentyfikacji” i konstrukt mentalny, do którego dostęp dają dopełniające się i „uzewnętrznione” językowo obrazy (Bartmiński, Chlebda 2008: 12). Tożsamość to podzielane przez zbiorowość przekonania, to wartości i odpowiadające im symbole – ich badanie jest najbardziej skuteczne, gdy jego przedmiotem są zwłaszcza struktury języka i narracje tekstowe (Chlebda 2010). Przy takim sprofilowaniu dyscypliny stawiane są pytania o fenomeny językowe składające się na tożsamość, o metody i podstawy materiałowe, jakimi daje się ją badać.

W tekście opublikowanym na łamach 29. tomu lubelskiej „Etnolingwistyki” pytałam o typy danych relewantnych etnolingwistycznie. W tym referacie skupiam uwagę na „fenomenach językowych”, które mają charakter narracyjny i składają się na tożsamość zbiorową. Język za Renatą Grzegorczykową traktuję przy tym jako „fenomen najbardziej i najgłębiej ludzki, niemal definiujący człowieczeństwo” (Grzegorczykowa 2008: 199-200) i jednocześnie znaczący fakt społeczny, który ma udział w konstruowaniu tożsamości zbiorowej: tożsamość może być wyrażana językowo i na podstawie danych językowych można ją rekonstruować.

2. Narracyjny charakter językowych manifestacji (tekstów i innych jednostek)

We współczesnej nauce jednym z najczęściej stosowanych podejść do kwestii tożsamości jest podejście narracyjne. Jako takie jest kojarzone zwykle z określonymi opowieściami, które jednostka i grupa „przejmują”, i które stają się dla nich „historią rzeczywistą” (Riceur 2008: 354). Narracja to szczególna forma rozumienia i przedstawiania rzeczywistości (Trzebiński 2002):

Jesteśmy zanurzeni w narracyjnie uporządkowanej rzeczywistości w podwójnym sensie: doświadczamy świata bezpośrednio jako ciągu historii, ale też otrzymujemy wiedzę o świecie „z drugiej ręki” – od innych, w formie opowieści przedstawiających fikcyjne lub doświadczane realnie przez innych historie (Trzebiński 2014: 36)².

Kulturoznawca Wojciech Burszta istotę narracji ujął słowami:

Narrację można [...] ujmować jako opowiadanie (za pomocą jakiegokolwiek medium, zwłaszcza jednak w języku) o serii zdarzeń temporalnych w taki sposób, aby ukazać znaczenie i wagę przedstawionej sekwencji – określoną historię albo intrygę narracji. Wyjaśnienia o strukturze narracyjnej zakładają sekwencję dwóch lub więcej jednostek informacyjnych (zdarzenia, stany

² W podobnym duchu do kwestii narracji podchodzi w swojej książce Dorota Filar (2013).

mentalne, grupy ludzi, właściwie cokolwiek, co jesteśmy w stanie intencjonalnie wyodrębnić), takich, iż jeśli zmieni się porządek sekwencji, zmienia się także wyjaśnienie. Właśnie sekwencyjność odróżnia narrację od innych sposobów przedstawiania świata – od abstrakcyjnej „teorii”, ulotności „uczucia”, symultaniczności doznań zmysłowych, semantycznej zawartości „metafory”, czy niewzruszoności „modelu.”

Narracja to także nadawanie światu temporalności, forma reprezentacji skupiona na wyrażaniu koherencji w czasie. Narracyjność to nade wszystko uznanie, że zachowania ludzkiego nie można rozpoznać w oderwaniu od kontekstu, w jakim się pojawia. Chodzi tutaj o intencje, jakie przyświecają działającej osobie, ale także – co w tym momencie bardziej istotne – o społeczny kontekst jej działania.” (Burszta 2014: 21).

W interesującym mnie kontekście narrację traktuję nie tyle jako formę podawczą ujętą w ramy biografii/historii w „sieci rozmowy”, co raczej jako podmiotową opowieść o świecie i jego składnikach, opowieść oddawaną w postaci zespołu sądów bardziej i mniej stabilizowanych, która jest jednocześnie interpretacją świata i przyjmuje kształt definicji kognitywnej. To drugie rozumienie narracji (dokładniej „narracji interpretujących rzeczywistość”) na gruncie lingwistyki kulturowej (polskiej etnolingwistyki) jest wyraźnie łączone z pojęciem definicji kognitywnej - tę Jerzy Bartmiński zdefiniował jako typ definicji, który „za cel główny przyjmuje zdanie sprawy ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem”, tj. z „utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania (Bartmiński 1988: 169). Za lubelskim badaczem przyjęło się przy opisie zgodnym z zasadami definicji kognitywnej dążyć do wydobywania wszystkich cech ustabilizowanych (tj. relewantnych językowo i kulturowo), a więc współtworzących językowo-kulturowy obraz przedmiotu. „Sądy o przedmiocie” mają w definicji kształt zdania lub jego tekstowego ekwiwalentu; są wyodrębniane drogą analizy materiału, łączone na zasadzie koniunkcji (niekiedy alternacji) cech i grupowane w bloki zwane fasetami. Przedmiotem opisu jest przedmiot typowy. Otrzymana w wyniku analiz definicja kognitywna ma charakter narracyjny – jest narracją o pewnym wycinku świata (zob. SLSJ 1980, SSiSL 1996, 1999, 2012; por. zwłaszcza Bartmiński 2011, 2011, 2014). Narrację taką tworzą ułożone w sekwencje stereotypowe (standardowe) motywy jako minimalne konteksty diagnostyczne. „Stereotypowe wyobrażenia przedmiotu dają się przełożyć na «scenariusze»», zdające sprawę z tego, co X robi, czuje, gdzie jest, z kim wchodzi w interakcje itd., a więc na kategorie tekstowe czy «<tekstotwórcze» (Niebrzegowska-Bartmińska 2007: 98).

Po opublikowaniu w 1988 roku artykułu Jerzego Bartmińskiego *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, pojęcie definicji kognitywnej znalazło zastosowanie w

opisie różnego typu jednostek – począwszy od znaczeń słów, przez pojęcia, stereotypy (= koncepty kulturowe) i kulturemy.

Od czasu wydania *Zeszytu próbnego Słownika ludowych stereotypów językowych* (SLSJ 1980) i artykułu Jerzego Bartmińskiego *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki* (1985), podstawową jednostką opisu etnolingwistycznego stał się „**stereotyp**”, początkowo definiowany jako stabilizowany sąd o przedmiocie (Bartmiński 1985), potem – po Lippmanowsku – jako wyobrażenie („obraz w głowie” przedmiotu, człowieka, rzeczy, zdarzenia, zjawiska, utrwalone w języku, poprzez język dostępne i przynależne do wspólnotowej wiedzy o świecie (Bartmiński 1996: 9). Tak rozumiany stereotyp (por. Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska, *Stereotyp słońca w polszczyźnie ludowej*, 1996; Bartmiński, *Stereotypy mieszkają w języku*, 2007; Bielińska-Gardziel, *Stereotyp rodziny we współczesnym języku polskim*, 2009a) funkcjonował niekiedy wymiennie z „obrazem” i „portretem”: *Obraz anioła i diabła w przysłowiach i frazeologizmach* (Kaczan 2005), *Językowe obrazy świata i człowieka w prasie młodzieżowej i alternatywnej* (Kajtoch 2008); *Językowy portret lądu w polskiej kulturze ludowej* (Adamowski 1992) oraz znaczeniem słowa: *Wybrane warianty znaczenia słowa we współczesnej polszczyźnie i ich struktura kognitywna* (Mazurkiewicz-Brzozowska Małgorzata 1993).

Semantyczny korelat stojący między nazwą a rzeczywistością był różnie określany, najczęściej jako łączony z „**pojęciem**”, por. tytuły studiów, rozpraw i monografii: J. Bartmiński, *O profilowaniu pojęć w słowniku etnolingwistycznym* (1993a), U. Majer-Baranowska, *‘Woda’ – profile pojęcia w polszczyźnie ludowej* (1993), A. Głaz, *Profilowanie pojęć w tekście a jego nieprzekładalność* (1998), *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich* (Bartmiński red., 1993), A. M. Lewicki, *Próba profilowania pojęcia „droga” na podstawie idiomaty zmów języka polskiego* (1998), K. Mosiołek-Kłosińska, *Profile pojęcia „komunizm” (na podstawie wypowiedzi z okresu kampanii wyborczej 1995)* (1998), J. Bartmiński, G. Żuk, *Pojęcie RÓWNOŚCI i jego profilowanie we współczesnym języku polskim* (2009).

W toku prac nad *Leksykonem aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów* Jerzy Bartmiński i Wojciech Chlebda odróżnili stereotyp i pojęcie, i utożsamili ze sobą stereotyp i koncept:

Terminu „koncept”, który zdobywa sobie coraz większą popularność (por. Judin 2008; Stefanskij 2011; Gryshkova 2012: 215–228; Jaworska 2012), używamy tu wymiennie z terminem „stereotyp” [...]. Na „koncept”, czyli „stereotyp”, składa się szerszy zespół cech niż na „pojęcie”, tworzy go bowiem treść nie tylko poznawcza, lecz także emotywna i pragmatyczna, oparta na indywidualnym i społecznym doświadczeniu ludzi (Bartmiński, Chlebda 2013: 70-71).

Pojęcia – argumentował J. Bartmiński – zawierają „tylko cechy poznawcze: *matka* to ‘kobieta, która urodziła’, *teściowa* to „matka męża”; natomiast *stereotyp/koncept* zawiera także „treści ematywne i pragmatyczne, tj. bogatą konotację językową i kulturową: *matka* ‘kochająca’, ‘opiekuńcza’, ‘troskliwa’ itd., *teściowa* ‘nieżyczliwa’, ‘złośliwa” (Bartmiński ???). W studium *Leksem, pojęcie, stereotyp, koncept, znaczenie, idea – propozycja regulacji terminologicznych* Nina Gryshkova różnice między pojęciami podsumowała następująco: „pojęcia są stabilne, uniwersalne, precyzyjne”, „istnieją na zasadzie konwencji i podlegają świadomej regulacji” (Gryshkova 2012: 226).

W latach kolejnych, podczas doprecyzowania metodologii opisu etnolingwistycznego, redaktor naczelny Leksykonu i autor książki *Stereotypy mieszkają w języku* opowiedział się za terminem „**koncept**”, i potraktował go jako synonim terminu „stereotyp” i „obraz językowo-kulturowy”, por. m.in. tytuły opracowań: *Polski językowo-kulturowy obraz DOMU i jego profile* (Bartmiński, Bielińska-Gardziel 2015), *Koncept PRACY we współczesnej polszczyźnie* (Bartmiński, Brzozowska 2016):

Składnikami JOS są **stereotypy** czyli **koncepty kulturowe**. Ostatnio ograniczamy użycie terminu *stereotyp* na rzecz *konceptu* ze względu na powszechne (niedające się przezwyciężyć) używanie *stereotypu* w sensie uprzedzeń, więc z negatywną konotacją. Termin *koncept* – z dodatkiem: *kulturowy* nie sprawia takich problemów. Jest definiowany najkrócej mówiąc, jako „pojęcie nacechowane aksjologicznie i wyposażone w swoiste konotacje (za: Bartmiński ???).

Warto dodać, że na gruncie lingwistyki kulturowej (poza kręgiem badaczy EUROJOS) funkcjonuje także pojęcie **kulturemu**, używane w Polsce m.in. przez Alicję Nagórko (2004)³, autorów *Dystynktywnego słownika synonimów* (Nagórko, Łaziński, Burkhardt 2004)⁴ oraz Macieja Raka (2015). Jego zakres jest szerszy, gdyż definicja zaproponowana przez Macieja Raka obejmuje „jednostki etnolingwistyczne, słowa kluczowe, które w planie wyrażania są reprezentowane przez pojedyncze leksemy, zaś w planie treści mają tak bogate znaczenia, że dzięki nim można zrozumieć specyfikę danej społeczności narodowej, etnicznej lub regionalnej” (Rak 2015: 13). Do kulturemów Rak zalicza też przedmioty i miejsca

³ Mianem *kulturemów* A. Nagórko objęła słowa kluczowe Anny Wierzbickiej, skrypty kulturowe, stereotypy (tu głównie etniczne), symbole narodowe, nazwy własne, elementy narodowej topografii, wyrazy i zachowania zdradzające czyjąś obcość kulturową (*ksenizmy*) oraz morfemy i kategorie morfologiczne typu *bohaterszczyzna*. (Nagórko 2004).

⁴ *Kulturemy* w słowniku to „ważne dla samoidentyfikacji jakiejś społeczności słowa kluczowe, charakteryzujące zarówno jej stosunek do tradycji, dziedziczonych wartości, jak i radzenie sobie z czasem teraźniejszym, aktualne przyzywanie świata” (Nagórko, Łaziński, Burkhardt 2004: XIX).

(oczywiście wraz z nazwami) jak ciupaga i Giewont⁵, a Alicja Nagórko – kotlet schabowy⁶. Jolanta Tambor, która w podobnym sensie używa sformułowań typu: „śląskie słowa klucze” oraz „symbole śląskości”, wśród nich wymienia m.in.: hałdę, familoka, krupnioka, piwo hałdę (Tambor 2008: 198-203). To, co zbieżne w przypadku konceptów kulturowych i kulturemów to to, że poprzez jedne i drugie użytkownicy określają swoją tożsamość, ujawniają swój stosunek do tradycji i wartości, budują swój autostereotyp.

3. Obecność jednostek w ramach dwóch odmian etnolingwistyki

Przywołane jednostki – pojęcie, stereotyp (koncept kulturowy), kulturem – do których stosowana jest podobna metoda opisu, uobecniają styk trzech różnych sfer: języka, umysłu i kultury. Ich zespolenie odpowiadające zakresowi badań lingwistyki kulturowej ujawniło się już w tytule książki Anny Wierzbickiej *Język – umysł – kultura* (1999), a także w tytułach pozycji, które wyznaczyły wektory badań etnolingwistycznych: Edwarda Sapira, *Kultura, język, osobowość* (1978) i Benjamina Lee Whorfa, *Język, myśl, rzeczywistość* (1982). *Język – umysł kultura, kultura – język – osobowość, język – myśl – rzeczywistość*, nie są trzema różnymi dziedzinami zainteresowań, to trzy różne aspekty tej samej rzeczywistości. Kluczem do kultury i rzeczywistości, do myśli i osobowości jest język. Akcentowała to Anna Wierzbicka (1978) w szkicu *Sapir a współczesne językoznawstwo*, stanowiącym wprowadzenie do książki E. Sapira (1978).

Stereotyp i koncept kulturowy jako kluczowe jednostki w opisie etnolingwistycznym, funkcjonują w ramach dwóch odmian etnolingwistyki „ludowej” i „narodowej”⁷, a więc tych dyscyplin, które badają język ludowy i kulturę ludową lub język standardowy i kulturę ogólnonarodową. Obie odmiany etnolingwistyki łączy ukierunkowanie na rekonstrukcję JOS i jego rdzenia (wartości) oraz metoda opisu – definicja kognitywna, która jest narracją o świecie.

Dwa fundamentalne projekty badawcze powstające w ramach tych dyscyplin: *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL) oraz *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* (LASiS), choć opracowywane są na innym materiale (pierwszy jest rekonstrukcją polskiego

⁵ Poza wspomnianymi wśród podhalańskich kulturemów autor wymienia takie, jak: *góráł, gazda, baca, juhas, zbójnik, ksiondz, pán, ceper, Pámbocek, Pániezus, gaździná Podhála, krýz, śleboda, honór, robota, zým, dudki; biyda, glód; gwara, muzyka, śpiywanie, tániec, ubranie, portki, moskál, oscypek, gorzáłka, owca; Podhále, góry, hála* (Rak 2015).

⁶ Poza tym listę polskich kulturemów zdaniem uczzonej tworzą m.in.: *Kresy, ziemiaństwo, bohaterszczyzna, warchoł, koltun, cham, cwaniak, bałagan, załatwić* (Nagórko 2004).

⁷ Używam tu określeń wprowadzonych przez Anne Tyrpę (2006).

ludowego obrazu świata, drugi odtwarza rozumienia wybranych conceptów właściwych różnym językom i kulturom z intencją ich komparacji), to opierają się na tej samej metodologii i założeniach, że: 1) język jest nie tylko narzędziem komunikacji, ale też efektem procesu doświadczania, konceptualizacji i interpretacji świata; 2) w języku – w gramatyce, słownictwie i tekstach - utrwala się obraz świata (JOS); 3) JOS jest czynnikiem konsolidującym określone wspólnoty: rodzinne, lokalne, regionalne, narodowe (też transnarodowe); jest czynnikiem decydującym o ich tożsamości; 4) u podłoża JOS leżą wartości, których hierarchia i pojmowanie są różne w zależności od języka i kultury, doświadczeń historycznych i aspiracji wspólnot; 5) porównawcze badanie językowych obrazów świata różnych wspólnot komunikacyjnych pozwala uchwycić podobieństwa i elementy wspólne w konceptualizacjach świata.

5. Jakie typy danych przydatne są w rekonstrukcji JOS?

Jerzy Bartmiński, który kilkakrotnie odnosił się do podstaw językowego obrazu świata, w syntetyzującym artykule *Pojęcie „językowy obraz świata” i sposoby jego operacjonalizacji* (2010), za istotne fakty językowe przy opisie (rekonstrukcji) JOS uznawał: a) słownictwo, gdyż „leksyka jako swoisty inwentarz kultury, żywy i dynamiczny, stale wzbogacany tysiącem nowych jednostek, jest swoistym sejsmografem rejestrującym zmiany dokonujące się w społeczeństwie, cywilizacji i kulturze”; b) integralne znaczenia słów, obejmujące zarówno strefę jądrową, jak i strefy peryferyjne, więc elementy kategoryzacyjne i wszystkie cechy przypisywane pozytywnie przedmiotowi – elementy o charakterze „encyklopedycznym” i „jawnie subiektywne”; c) formę wewnętrzną słowa – zgodnie z przekonaniem, że perspektywa oglądu zawarta jest w nazwie, tzn. w „żywych” formacjach słowotwórczych, czytelnych dla użytkowników języka i w formacjach „martwych”, zleksykalizowanych, których znaczenie jest zatarte dla współczesnego użytkownika języka, do których dostęp dają badania etymologiczne; d) pola semantyczne, ich wewnętrzną organizację, ilość i jakość leksykalnych eksponentów, więc „relacje nadrzędno-podrzędne (hipero- i hiponimiczne), relacje ekwonomiczne (łac. *aequus* ‘równy’) – a więc synonimy i antonimy, regularne ciągi derywacyjne oraz relacje syntagmatyczne, które można precyzyjnie opisać, wykorzystując Fillmore’owskie pojęcie ról semantycznych”; e) frazeologizmy, utarte kolokacje (frazemy), metafory, czyli derywaty semantyczne; f) gramatykę (kategorie językowe); g) teksty, poczynając od minimalnych jak przysłowia po wielozdaniowe, przy analizie których wartość szczególną mają sądy presuponowane; h) dane

„przyjęzykowe”: przyjęte i obowiązujące zachowania, praktyki, obrzędy, przekonania i wierzenia, bez których niemożliwe jest normalne porozumienie językowe i interpretacja wypowiedzi; i) badania ankietowe, zwłaszcza ankiety z pytaniami o charakterze otwartym.

Opisy stereotypów językowo-kulturowych w lubelskim słowniku etnolingwistycznym (SSiSL) mają charakter zintegrowany i odpowiadają wymogom etnolingwistyki jako lingwistyki antropologiczno-kulturowej. W rekonstrukcjach wyobrażeń w słowniku uwzględnia się: a) dane dialektologiczne (systemowe potoczne i gwarowe), b) dane folklorystyczne (teksty, począwszy od małych form folkloru, jak zagadki, przysłowia, zaklęcia, przez pieśni (doroczne i rodzinne, powszechne itd.), prozę ludową (bajki, podania, legendy, opowieści itp.) – po wiersze poetów chłopskich c) dane etnograficzne (zapisy wierzeń i opisy praktyk).

W *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów* jako podstawę analiz przyjmuje się trzy typy danych: a) systemowe (**S**) – czerpane ze źródeł leksykograficznych (słowników ogólnych, etymologicznych, frazeologicznych, słowników synonimów i antonimów), b) „wywołane”, uzyskane metodą badań ankietowych, z preferencją dla metody ankiety otwartej (**A**) – podstawowe i obligatoryjne pytanie ankiety brzmi: *Co według Ciebie stanowi o istocie X-a*. (**A**); c) ekscerpowane z różnogatunkowych tekstów (**T**), które są manifestacją systemu językowego, opierają się także na społecznych konwencjach, zawierają również elementy autorskiej kreacji. Łącznie baza materiałowa została określona skrótem S-A-T (Bartmiński 2006a: 14; Bartmiński 2015: 10).

Za wykorzystaniem zróżnicowanej bazy materiałowej przemawia argument użyty przez Macieja Abramowicza, Jerzego Bartmińskiego i Wojciecha Chlebdę (2008) w tekście pt. *Założenia programu „A”*, w którym autorzy pisali: „dopiero sięgnięcie do różnego typu danych stwarza możliwość uzyskania w miarę pełnego i zobiektywizowanego obrazu”. W kwestii ekscerpowanych źródeł trzeciego typu, ze względów praktycznych (zważywszy na różnorodność typów tekstów), autorzy zalecali, by były to w pierwszej kolejności teksty o najszerszym społecznym zasięgu: a) przysłowia i utarte powiedzenia; b) artykuły z prasy wysokonakładowej o zasięgu ogólnokrajowym; c) podręczniki szkolne, które – ze względu na zawarty w nich i poddawany wieloetapowej kontroli społecznej typ dyskursu – mogą być traktowane jako reprezentatywne dla określonej wspólnoty narodowej (Abramowicz, Bartmiński, Chlebda 2009: 342). Nie wykluczali jednak też tekstów artystycznych (poetyckich).

Generalnie rzecz biorąc, rekonstrukcja konceptu w *Leksykonie* ukierunkowana jest na zarejestrowanie tego, co najsilniej utrwalone, co odpowiada „wyobrażeniu bazowemu”, podlegającego profilowaniu w dyskursach. Pełna rekonstrukcja JOS winna objąć także (choć w przypadku EUROJOS-u tego się nie wymaga) też dane „przyjęzykowe”, na które składa się utrwalona społecznie wiedza o świecie, wspólna nadawcy i odbiorcy, towarzyszące wiedzy przekonania i wierzenia oraz przyjęte i obowiązujące (tzn. skonwencjonalizowane) zachowania (Bartmiński ???).

6. Dwa opisy etnolingwistyczne (holistyczny i separacyjny)

Za Jerzym Bartmińskim przyjęło się twierdzić, że „językowy obraz świata (JOS) jest zawartą w języku, różnie zwerbalizowaną interpretacją rzeczywistości, dającą się ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Mogą to być sądy „utrwalone” bądź to utrwalone w samym języku, w jego formach gramatycznych, słownictwie, kliszowanych tekstach (np. przysłów), bądź to przez formy i teksty języka implikowane” (Bartmiński 1990: 110, zob. też Bartmiński 2010b). Sądy te wydobywane z danych językowych i „przyjęzykowych”, grupowane są w bloki zwane fasetami zgodnie z zasadami rekonstrukcji podmiotowej (w taki sposób, by odtwarzać świadomość nosiciela badanej wspólnoty językowo-kulturowej i komunikacyjnej).

Jak powszechnie wiadomo, trudno jest opisać w całości polski, litewski, rosyjski, ukraiński itd. obraz świata – w opisie można skupić się co najwyżej na wybranych „wycinkach” JOS (stereotypach / konceptach kulturowych) i zmierzać do uchwycenia wszystkich ich cech relewantnych językowo i kulturowo. Rekonstrukcji „wyobrażenia bazowego” można dokonać dwuetapowo: a) analizując każdy typ danych oddzielnie, lub b) łącząc w analizie wszystkie typy danych. W efekcie analiz możemy otrzymać dwa różne sposoby opisu etnolingwistycznego – separacyjny (izolowany) lub holistyczny (zintegrowany), przy czym pierwszy jest cząstkowy, drugi pełny (Niebrzegowska-Bartmińska 2014). Wielu autorów poprzestaje na opisach cząstkowych, opartych np. tylko na frazeologii, tylko na przysłowiach lub tylko na wybranych tekstach autorskich. Siłą rzeczy wykorzystanie danych cząstkowych, przynosi w efekcie jedynie częściową rekonstrukcję. Jak twierdzą autorzy *Założeń programu „A”*, a ja to przekonanie w pełni podzielam, dopiero sięgnięcie po dane różnego typu „stwarza możliwość uzyskania w miarę pełnego i zobiektywizowanego obrazu” (Abramowicz, Bartmiński, Chlebda 2008: ???)

7. Przykład *RÓŻY i WOLNOŚCI*

Przedstawię dwa sposoby opisu na przykładzie *RÓŻY* w SSiSL (Niebrzegowska-Bartmińska 2019) i *WOLNOŚCI* w LASiS (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2019).

7.1. RÓŻA w Słowniku stereotypów i symboli ludowych

RÓŻA należy do najbardziej rozbudowanych artykułów hasłowych w SSiSL. Hasło ma budowę dwuczłonową, obejmuje „kapsułę” hasła (rodzaj syntezy), wstęp ogólnokulturowy, eksplikację w układzie fasetowym oraz dokumentację uporządkowaną według gatunków. Dla hasła róża jest to układ następujący:

Wstęp. Eksplikacja: Nazwy i odmiany. Kategoryzacje. Kompleksy i kolekcje. Opozycje. Pochodzenie i transformacje. Części. Wygląd i cechy niezwiązane z wyglądem. Zapach. Liczba róż. Uprawa: sadzenie, kwitnienie, wędnięcie, opadanie. Lokalizacja, lokalizator. Miary. Święcenie. Wykorzystanie praktyczne, w obrzędach, w lecznictwie i kosmetyce, w magii płodnościowej, w charakterze środka magicznego. Przepowiednie i wróżby. Ekwiwalencje. Symbolika.

Dokumentacja: Zagadki. Przysłowia. Modlitwy i modlitewki. Zamówienia. Wyliczanki, wpisy do pamiętników, rymowanki. Gry i zabawy. Powinszowania bożonarodzeniowe i noworoczne. Kolędy bożonarodzeniowe i pastoralki. Kolędy życzące. Pieśni wielkopostne i wielkanocne. Pieśni wiosenne i gaikowe. Pieśni sobótkowe. Pieśni żniwne i dożynkowe. Przemowy weselne. Pieśni i przyśpiewki weselne. Pieśni pogrzebowe. Pieśni miłosne i zalotne. Pieśni maryjne. Pieśni o świętych. Pieśni rekruckie, partyzanckie i żołnierskie. Pieśni sieroce. Pieśni i przyśpiewki rodzinne i stanowe. Pieśni refleksyjne i żartobliwe. Ballady. Wierszowane listy miłosne. Bajki i baśnie. Legendy. Opowieści. Pisana poezja chłopska. **Bibliografia.**

Zbierzmy jedynie najważniejsze charakterystyki, które ujawniły się w toku rekonstrukcji (te zostaną zapisane w haśle w postaci kapsuły na początku hasła).

W kulturze ludowej róża, roślina o zniewalającym zapachu, jest symbolem piękna, młodości i szczęścia. Powiedzenie, że ktoś (zwykle panna) jest *jak róża* znaczy, że jest wyjątkowo urodziwa, kwitnąca; jeśli *życie ściele się komu różami* – znaczy to, że odnosi same sukcesy; z drugiej strony – ze względu na kolce – równocześnie jest też symbolem cierpienia i przeciwności losu. W folklorze pochodzenie róży wiązano zarówno ze zdarzeniami pozytywnymi (np. w bajkach dziewczyna śmieje się różami, a płacze perłami), jak tragicznymi (ze śmiercią dziewczyny i małego dziecka, łzami dziewczyny po stracie wianka, z krwią żołnierza). *Czerwona róża* w pieśniach miłosnych i zalotnych ma konotacje miłosne. Rosnąca i kwitnąca pod okienkiem oznacza gotowość panny do oddania się chłopcu. Zrywanie róż, przekwitanie róży, opadanie kwiatów jest znakiem przemijania urody, końca panieństwa i utraty dziewictwa.

W powinszowaniach bożonarodzeniowych, legendach, pieśniach pogrzebowych opisujących zaświaty oraz przemowach weselnych, róża jest łączona z niebem i z rajskim ogrodem. W zagadkach symbolizuje Wielkanoc i słońce. W modlitewkach i w pieśniach o charakterze religijnym przywołuje skojarzenia z boskością, świętością i pięknem idealnym. Jest symbolicznym przedstawieniem i atrybutem Maryi i Jezusa oraz niektórych świętych: Heleny, Teresy, Jana, Józefa, Antoniego i Izydora. W ikonografii religijnej czerwona róża to znak męczeństwa świętych kobiet: Rozalii, Katarzyny i Barbary.

Z róż (najczęściej białych lub czerwonych) panny wily wianki i przygotowywały wiązańki ślubne. Białymi różami zdobiono chrzcielny strój i trumienkę zmarłego dziecka. Efektownymi, pięknymi i pachnącymi różami przystrajano ołtarze i obrazy w kościele; płatki róż i innych kwiatów są sypane przez dzieci w procesji Bożego Ciała przed Najświętszym

Sakramentem. Wraz z innymi kwiatami róże święcono w pierwszy dzień Zielonych Świątek, w oktawę Bożego Ciała, w dniu św. Jana, w dniu Matki Boskiej Jagodnej, lokalnie też ku czci św. Teresy.

Kwiaty, liście, korzenie i owoce róży znalazły szerokie zastosowanie w domowym gospodarstwie (jako nadzienie do ciasta i do parzenia herbatek), w lecznictwie (w szczególności choroby zwanej *różą*) oraz w domowej kosmetyce (do upiększania twarzy) i w praktykach magicznych wpływających na urodę dziewcząt (np. gdy kapano dziecko, wodą oblewano krzak róży, wierząc, że dziewczynka będzie tak piękna i rumiana jak róża).

Przywołana synteza hasła zawiera zestaw najsilniej utrwalonych sądów o róży. Sądy te mają różny stopień stabilizacji i różne formy poświadczenia – językowe (systemowe, tekstowe) oraz „przyjęzykowe” (te ostatnie komunikują w szczególności zastosowania użytkowe, lecznicze i obrzędowe róży).

7.2. Polska *WOLNOŚĆ* w *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów*

Opis konceptów kulturowych w *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów* (LASiS), zgodnie z przyjętymi zasadami bazuje na trzech typach danych (zob. wyżej). Przykładem opracowania zrealizowanego według tych ustaleń jest rekonstrukcja konceptu *WOLNOŚCI* w polskiej lingwokulturze (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2019). Artykuł hasłowy w *Leksykonie* objął punkty następujące:

1. Wprowadzenie
2. Historyczne i współczesne koncepcje *WOLNOŚCI*
3. Podstawa materiałowa opisu *WOLNOŚCI*
4. *WOLNOŚĆ* w świetle danych systemowych (etymologia i derywaty, definicje słownikowe leksykalnych eksponentów konceptu *WOLNOŚĆ*; kategoryzacje, synonimy, antonimy, frazematyka)
5. Dane ankietowe
6. Dane tekstowe (przysłowia, teksty literackie, korpusowe, teksty publicystyczne i eseje)
7. Syntetyczna definicja kognitywna *WOLNOŚCI* (na podstawie wszystkich typów danych)
8. Profilowanie *WOLNOŚCI* w polskich dyskursach publicznych
9. Podsumowanie

Ostatecznie syntetyczna definicja kognitywna *WOLNOŚCI* (na podstawie wszystkich typów danych) przyjęła kształt następujący:

WOLNOŚĆ to:

- (1) stan pożądaný (postulowany),
- (2) w którym możemy sami (zgodnie z własną wolą) wybierać i decydować, co chcemy robić lub nie robić,
- (3) bez zewnętrznego przymusu (kiedy nie jesteśmy skrępowani nakazami ani zakazami).

Cechy wymienione pod (2) i (3) mają charakter bardzo ogólny i regularnie są poddawane konkretyzacji ze względu na podmiot, usieciowienie, zakres, granice, cechy i przywoływane fundamenty. Uznanie wolności za „stan pożądany (postulowany)”, za pewien ideał, do którego się dąży i który się wysoko ceni, znajduje odbicie zwłaszcza w rozbudowanej frazematyce (por. *walczyć o wolność, ginąć, umierać, walczyć za wolność; bronić, dobijać się, domagać się, dążyć do wolności, cieszyć się, upić się wolnością* itp.).

(a) Podmiotem polskiej wolności może być: naród (*wolność państwa, ojczyzny, kraju*); grupa społeczna, klasa (*wolność stanów, ludu*), człowiek jako osoba (por. *wolność człowieka, jednostki, wolność osobista, indywidualna*). Regularnie podmiot wolności podlega zmianom: od narodu i państwa (w przypadku niewoli narodowej) do jednostki (w przypadku odzyskania niepodległości narodowej/państwowej).

(b) Wolność wchodzi w sieć innych ważnych wartości, odpowiednio do ideowego (ideologicznego) ukierunkowania dyskursu: z demokracją, równością, odpowiedzialnością, solidarnością, bezpieczeństwem.

(c) Zakres wolności (w systemie języka polskiego, ankietach i tekstach) obejmuje sferę myśli, słów i działań: wyboru religii i wyznania (*wolność sumienia, wolność religijna, wolność religii, wyznania, kultu*), publicznego wypowiadania się w mowie i w piśmie (*wolność druku, słowa*), demonstrowania swoich postaw, przekonań i orientacji (*wolność zrzeszania się, zgromadzeń, dyskusji*).

(d) Granice i ograniczenia wolności mogą być narzucone i wprowadzane z zewnątrz albo być przyjęte dobrowolnie przez podmiot wolności, wolność może więc być *wewnętrzna* i *zewnętrzna*. Jedna i druga może być traktowana jako wartość stopniowalna (*wolność całkowita, nieograniczona* vs *wolność częściowa, ograniczona*). Wolności można kogoś pozbawić w zupełności (*odebrać komuś wolność; niewolnik, więzień*) lub częściowo (por. *ograniczyć, krępować czyjąś wolność, zniewolić kogoś*, por. Miłosza *Zniewolony umysł*).

(e) Cechy wolności – w dawniejszych słownikach rozróżnia się wolność *dobrą i złą*, czemu odpowiada w dyskursach nowsze rozróżnienie wolności *prawdziwej* i wolności *falszywej, złudnej*.

(f) Fundamenty, do których odwołują się koncepcje wolności, mogą mieć charakter religijny lub świecki, wynikać z uznania przyrodzonej godności człowieka i jego naturalnych praw.

Profile *WOLNOŚCI* w polskich dyskursach publicznych

Przedstawione rozumienie wolności odnosi się do wyobrażenia bazowego, na które składają się: wskazane wyżej (pod numerami 1-3) trzy cechy ogólne oraz określone tylko „ramowo” obowiązkowe pozycje – poddawane negocjacjom odpowiednio do sytuacji społeczno-politycznej i kontekstu kulturowego (podmiot wolności, relacje do innych wartości, zakres i granice wolności, jej cechy, fundamenty). Ta „ramowa” część wyobrażenia bazowego jest w dyskursach wypełniana zmienną treścią, odpowiadającą przyjętym przez poszczególnych autorów założeniom aksjologicznym i intencjom komunikacyjnym. Treść ta jest kształtowana intencjonalnie i różnie wewnętrznie hierarchizowana. Określone profile są formowane i prezentowane przez zróżnicowane ideowo środowiska, instytucje i media. W

związku z tym dla polskiej *WOLNOŚCI* wyróżniono następujące profile: a) liberalno-demokratyczny, b) katolicki (w trzech wariantach: instytucjonalno-kościelnym, liberalno-katolickim i narodowo-katolickim), c) narodowo-prawicowy, d) lewicowy, e) radykalnie liberalny, anarchistyczny, f) feministyczny.

W **dyskursie liberalno-demokratycznym** („Gazeta Wyborcza”, „Polityka”) wolność jest stawiana na szczycie wartości, traktowana jako elementarne prawo narodu i obywatela. W przełomowym roku 1989 na planie pierwszym była wolność polityczna, wolność narodu, w kolejności – wolność osobista, obywatelska, która była trudno osiągalna w niesuwerennym państwie. Wolność umieszczana jest w jednym szeregu z niepodległością, z równością, solidarnością i tolerancją, jest uznawana za gwarant demokratycznego ładu, a w konsekwencji także dostatku i bezpieczeństwa (bezpieczeństwo widzi się jednak przede wszystkim jako efekt przystąpienia Polski do NATO i Unii Europejskiej).

Mówi się o wolności politycznej i gospodarczej, ceni się indywidualną wolność przekonań, słowa i wyznania.

Od euforii w momencie odzyskania niepodległości narodowej i indywidualnych obywatelskich swobód w roku 1989, dyskurs liberalno-demokratyczny stopniowo ewoluuje w stronę pytań o rzeczywiste możliwości korzystania z odzyskanej wolności, o społeczną solidarność w sytuacji niesprawiedliwej dystrybucji kosztów transformacji. Rośnie krytycyzm wobec nadużywania wolności słowa. Fundamentem wolności zarówno politycznej, jak osobistej, są prawa człowieka zapisane w dokumentach europejskich.

Dyskurs katolicki jest silnie zróżnicowany, ma dwa kontrastowe skrzydła, liberalno-katolickie (reprezentowane przez „Tygodnik Powszechny”) i narodowo-katolickie (reprezentowane przez „Nasz Dziennik” i toruńskie Radio Maryja) – między nimi stoi instytucjonalny Kościół.

Instytucjonalny dyskurs katolicki jest związany z nauczaniem Jana Pawła II, który głosił, że wolność jako dar od Boga jest prawem jednostki i narodu, jest fundamentalnym prawem człowieka, a zarazem jest nieodłączna od wymiaru moralnego, od wyboru między dobrem i złem. *Prawdziwa wolność* jest ukierunkowana na dobro, jest wyborem prawdy i solidarności z drugim człowiekiem. Dlatego korzystanie z daru wolności wymaga osobistej odpowiedzialności, co nadaje wolności wymiar dramatu, bo wolność jest zadana, a nie dana raz na zawsze. Nie jest absolutna i podlega ograniczeniom.

Opcja liberalno-katolicka. Nauka Jana Pawła II znalazła rozwinięcie zwłaszcza w kręgu katolickiego liberalnego „Tygodnika Powszechnego” oraz miesięczników „Więź”, „Znak” i „W drodze”. Czołowy przedstawiciel liberalizmu chrześcijańskiego, Józef Tischner, autor *Etyki solidarności* (1981), ogłosił na łamach „Tygodnika Powszechnego” wielką pochwałę wolności jako „łaski wszystkich łask”, a w roku 1992 opublikował głośny tekst *Nieszczęsny dar wolności*, w którym oceniał krytycznie społeczeństwo polskie nieprzygotowane do korzystania z daru otrzymanej wolności. Wolność pozwala na wybór zarówno dobra, jak zła, dlatego potrzebna jest praca nad wychowaniem „do wolności”.

W dyskursie narodowo-katolickim (reprezentowanym m.in. przez „Nasz Dziennik” i „Fronde”) podmiotem wolności jest w pierwszej kolejności naród jako wspólnota etniczna i religijna. Wolność jest łączona z niepodległością państwową i suwerennością narodu. Zagroženiem dla wolności są „obce siły” i integracja z Europą. Wolność jest przeciwstawiana Europie. Europę postrzega się jako zagrożenie dla polskości, majątku narodowego, kultury narodowej, tradycji i Kościoła katolickiego. Fundamentem wolności jest religia i moralność chrześcijańska. Zagroženiem dla wolności jest też nasz własny grzech, zwolnienie się z odpowiedzialności i zniewolenie w sferze umysłowej (w duszy). W kontekście dyskusji nad prawną ochroną życia poczętego podkreśla się wagę wolności sumienia.

Dyskurs narodowo-prawicowy („Gazeta Polska”, „Wprost”). Podmiotem wolności jest naród, którego nadrzędnym celem i wartością jest suwerenność. Wolność jest utożsamiana w pierwszej kolejności z niepodległością państwa. Wolność powinna być regulowana przez państwo, winna pozostawać w zgodzie z wypełnianiem obowiązków wobec niego, respektować wymogi moralności chrześcijańskiej. Szczególnie chronionym dobrem są prawa rodziny. Źle pojęta wolność to wolność anarchistyczna – za jej przykład uważa się m.in. akcje Jerzego Owsiaka. Sądzi się, że zagrożenia dla wolności (państwa, władzy państwowej) mogą stwarzać organizacje samorządowe, które mają „moc odbierania wolności”. Fundamentem wolności w dyskursie narodowo-prawicowym jest Bóg i religia, narzędziem wolności – jest silne państwo.

W dyskursie lewicowym („Krytyka Polityczna”, „Trybuna”, wcześniej „Trybuna Ludu) w *Manifeście ideowym polskiej lewicy*) przyjmuje się, że:

Wolność jest nadrzędnym dobrem każdego człowieka, podstawą wszelkich działań społecznych i politycznych. Potrzebę równości można realizować tylko w warunkach wolności, a nie odwrotnie. Właściwa droga wiedzie od wolności człowieka i wolności rynku do sprawiedliwego państwa

socjalnego. Tylko wolność przekonań, wolność rynku i wolność wyboru mogą zagwarantować pełny i sprawiedliwy rozwój każdego człowieka⁸.

Lewica deklaruje wierność dla tradycyjnej triady z czasów Rewolucji Francuskiej: *Wolność, równość, braterstwo*, precyzując, że chodzi o wolność od wyzysku i indoktrynacji ideologicznej, równość gwarantowaną przez państwo, troszczące się o sprawiedliwość społeczną, i braterstwo wyrażające się w solidarnym wspieraniu potrzebujących. Wolność i równość uznaje się za nierozłączne, odrzuca się konieczność wyboru między wolnością a równością. Państwo powinno być aktywne i nie zostawiać nikogo w potrzebie. Państwo może być równocześnie opiekuńcze (choć biurokratyczne) i demokratyczne (choć bezduszne).

Wolność od indoktrynacji ideologicznej w warunkach polskich jest rozumiana przez lewicę jako *wolność od religii*, jako sekularyzacja, faktyczny rozdział państwa od Kościoła, przestrzeganie zasad świeckości instytucji państwowych. Wiąże się z tym stosunek do własnego ciała i życia (przyzwolenie na aborcję i eutanazję).

Polska lewica wpisuje się w europejskie tradycje świeckiego humanizmu, solidaryzującego się ze słabszymi, wykluczonymi.

Dyskurs radykalnie liberalny, anarchistyczny („Przegląd Anarchistyczny”, „Nie”), ma charakter antyfaszystowski, antykapitalistyczny i antykościelny:

[...] *niech szlag trafi kulturę europejsko-chrześcijańską! Naszą przyszłość tworzymy wedle własnych wzorów – jeszcze polskość nie zginęła!!!* – Jany [Janusz Waligórski], *Rzecz o Sarmacyi*, „LaBESTIA”. Blog z kręgu Ruchu Społeczeństwa Alternatywnego, sierpień 2013 [dostęp: 9 XI 2018].

Dąży do stworzenia społeczeństwa bezpaństwowego, pozbawionego granic, podziałów etnicznych i wszelkich form dyskryminacji. Postuluje wolność, równość i sprawiedliwość społeczną, głosi program całkowitego zniesienia przymusu, ucisku i wyzysku. Kładzie nacisk na głęboki związek wolności z równością i tolerancją. Hasło *Wolność, równość, tolerancja* pojawia się na demonstracjach obok takich haseł, jak *Homofobia musi odejść*, *Nie oddamy demonstracji – nie oddamy demokracji* i służy obronie mniejszości, m.in. praw gejów, lesbijek i transwestytów.

Dyskurs feministyczny („Wysokie Obcasy”, „Zadra”) jest bliski lewicowemu, także nawiązuje do francuskiej rewolucyjnej triady łączącej wolność z równością, lecz wymienia *braterstwo* na *siostrzeństwo*. Hasło równości jest podstawą walki z dyskryminacją kobiet w

⁸http://www.polskalewica.pl/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=54&Itemid=132 [dostęp: 31 V 2014].

pracy, w rodzinie, w małżeństwie. Przyczynę ograniczania wolności kobiet feministki upatrują w braku samodzielności ekonomicznej, w posiadaniu dzieci (zwłaszcza małych) i konieczności opieki nad nimi, często bez udziału partnera i bez możliwości egzekwowania zobowiązań alimentacyjnych. Zakres wolności w dyskursie feministycznym jest rozszerzany na sferę obyczajową, łączony ze swobodnym wyborem partnera. Akcjom pod hasłami: *Niepodległość dla Kobiet*, *Aborcja jest OK*, *Aborcja znaczy życie*, *Marsz dla Bezpiecznej Aborcji*, *Co trzecia kobieta miała aborcję*, towarzyszą wywiady z kobietami, które dokonały aborcji.

Najbardziej kontrastowe są **relacje między dyskursami** liberalno-demokratycznym (ten wiąże wolność z prawami obywatelskimi i wartościami europejskimi) a narodowo-prawicowym (który, eksponując rolę suwerenności narodowej, dystansuje się od Europy i jej wartości, zwłaszcza równości i tolerancji). Wolność narodu w dyskursie liberalno-demokratycznym łączona jest z perspektywą europejską, otwierającą możliwość partnerskiej współpracy w skali ponadnarodowej, w dyskursie narodowo-prawicowym wiązana jest z ideą międzynarodowej rywalizacji i niepokojem o zachowanie własnej tożsamości, z podkreślaniem zagrożeń moralnych i kulturowych ze strony innych (zwłaszcza europejskiego Zachodu).

Dyskurs katolicki pozostaje w orbicie tej zasadniczej opozycji, bo liberalny katolicyzm „Tygodnika Powszechnego” zbliżony jest do opcji liberalno-demokratycznej, a narodowy katolicyzm „Naszego Dziennika” – do narodowej prawicy. Dla dyskursu liberalno-katolickiego i liberalno-demokratycznego istotne jest powiązanie wolności z odpowiedzialnością i solidarnością, przestrzeganie przed zagrożeniami wynikającymi z korzystania ze źle pojętej wolności, gdyż pozbawiona ograniczeń etycznych wolność może przerodzić się w samowolę i przestać być „prawdziwą wolnością”.

W dyskursie lewicowym podkreśla się, że wolność opiera się na równości i tolerancji, i te postulaty przejmują dyskursy anarchistyczny i feministyczny, wiążąc ideę równości w szczególności ze stosunkiem do osób „nieprawomyślnych”, do kobiet i do mniejszości seksualnych.

Generalnie rzecz biorąc, w polskiej conceptualizacji wolności preferowana jest wolność „negatywna”, rozumiana jako **brak przymusu zewnętrznego**, wolność od ideologii i presji otoczenia; na drugim miejscu stawiane jest **pozytywne prawo wyboru, samodecydowanie, realizacja samego siebie**.

8. Usieciowienie stereotypów/konceptów – usieciowienie wartości

W opisie konceptów kulturowych znamienne jest to, że pozostają one w pewnej sieci i, jak akcentowała to Anna Wierzbicka, bez względu od którego rozpocznie się analizę, poprzez analizę definiensów można dotrzeć do innych konceptów.

Powracając do pojmowania przedmiotu badań etnolingwistyki jako dyscypliny tożsamościowej, można rzec, że rekonstrukcja JOS nie tylko ujawnia podzielane przez podmiot (zbiorowość) wyobrażenia, przekonania i wartości, ale ukazuje je w złożonej sieci relacji. To usieciowienie pozostaje sprawą światopoglądu podmiotu i tego, w jaki sposób on sam siebie identyfikuje, jak określa swoją tożsamość, czy uznaje siebie za Polaka, katolika / osobę o laickim światopoglądzie, przedstawiciela prawicy/lewicy, mężczyznę/kobietę, kawalera/pannę itd. Co istotne, etnolingwistyczny (lingwistyczno-kulturowy) sposób opisu danych pozwala na uchwycenie poliwalencji podmiotu, jego złożonej, wieloaspektowej tożsamości, do której dają dostęp „konkurencyjne narracje” funkcjonujące w sieci narracyjnej⁹ – bycia np. Polakiem i katolikiem, Polakiem i osobą o lewicowym uformowaniu, Polką i feministką itd. Stanowisko takie pozostaje w zgodzie ze stwierdzeniami Chalesa Tylora, który pisał, że:

Dla niektórych ludzi ich tożsamość określana jest częściowo przez jakiś rodzaj moralnych bądź duchowych więzi, właściwych na przykład katolikowi lub anarchiście. Dla innych może być ona określona przez naród lub tradycję, do której należą jako Ormianie lub, powiedzmy, Québécois. Nie chcą przez to powiedzieć jedynie, że czują się mocno związani z jakimiś duchowymi poglądami czy pochodzeniem: chodzi tu raczej o to, że zjawiska te dostarczają ram, wewnątrz których ludzie ci decydują o swoim stanowisku w kwestii tego, co jest dobre, wartościowe, godne podziwu, ważne. [...]

Podmiotowość istnieje jedynie w obrębie czegoś, co nazywam „sieciami rozmowy”. To właśnie ta pierwotna sytuacja nadaje sens naszemu pojęciu „tożsamości”: określając, z jakiego miejsca mówię i z kim rozmawiam, umożliwia ona odpowiedź na pytanie o to, kim jestem. Pełne określenie tożsamości człowieka obejmuje więc zwykle nie tylko jego stanowisko w pewnych moralnych i duchowych kwestiach, ale również musi odwołać się do określającej go wspólnoty. Te dwa wymiary ujawniły się [...] gdy mówiłem o identyfikowaniu samego siebie jako katolika czy anarchysty, lub jako Ormianina czy Québécois. Zwykle jednak oba wymiary nie wykluczają się nawzajem. Tak więc faktem decydującym dla samookreślenia osoby A może być to, że jest ona katolikiem i Québécois; dla samookreślenia osoby B zaś – to, że jest ona Ormianinem i anarchistą. (Te opisy mogą nie wyczerpywać tożsamości żadnej z nich). (Tylor 2001: 53, 70-72).

W analizach etnolingwistycznych dąży się więc do opisu badanych jednostek (wyobrażeń bazowych i ich profili) warunkowanych podmiotowymi punktami widzenia, do odkrycia wyznawanych lub deklarowanych przez podmiot wartości. W przypadku profilowanej przez

⁹ Wykorzystuję tu myśli Wojciecha Józefa Burszty, który tak oto pisał o kulturze: „kultura składa się z konkurencyjnych narracji nie tylko z tego powodu, że działania i interakcje powstałe dzięki narracji tworzą łącznie «sieć narracyjną», sprowadza się do faktu, iż kulturowe wykonania dokonują się ponadto w procesie oceniania przez działające podmioty własnych czynów. Sądy tego typu tworzą narracje drugiego stopnia i mają charakter normatywnych wyjaśnień działań” (Burszta 2014:33).

różne podmioty *WOLNOŚCI* dochodzimy w efekcie do sieci wartości, którą można zapisać w tabeli:

WOLNOŚĆ W SIECI WARTOŚCI	
TYP DYSKURSU I PODMIOTU	Wartości
liberalno-demokratyczny	niepodległość – równość – solidarność – tolerancja – demokracja – dostatek – bezpieczeństwo
radykałnie liberalny, anarchistyczny	równość – sprawiedliwość społeczna – całkowite zniesienie przymusu, ucisku i wyzysku – tolerancja
katolicki a) instytucjonalno-kościelny b) liberalno-katolicki c) narodowo-katolicki	a) dobro – prawda – solidarność z drugim człowiekiem – odpowiedzialność b) prawo – moralność c) niepodległość państwowa – suwerenność narodu – odpowiedzialność – sumienie
narodowo-prawicowy	suwerenność – niepodległość państwa – prawa rodziny – Bóg – religia – silne państwo
lewicowy	równość – braterstwo – solidarność – sekularyzacja – świecki humanizm
feministyczny	równość – siostrzeństwo – brak dyskryminacji – swoboda ekonomiczna i obyczajowa

Wróćmy na koniec do hasła ze *Słownika stereotypów i symboli ludowych*. *RÓŻA* nie jest pojęciem aksjologicznym. Jeśli odwołać się do odmian stereotypów wyróżnionych ze względu na rodzaj sądu modalnego przez Jerzego Bartmińskiego i Jolantę Panasiuk (1993), tj. obrazów, wzorów, wyobrażeń mitologicznych i wyobrażeń ideologicznych, różę należałoby sytuować w grupie pierwszej, a wolność w grupie ostatniej.

rodzaj sądu modalnego	obrazy	wzory	wyobrażenia mitologiczne	wyobrażenia ideologiczne
jest	+		+	
powinien być		+		+
może być			+	+

Opracowanie za: Bartmiński, Panasiuk 1993: 372

I mimo spójnego, holistycznego opisu hasła w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* (i nieakcentowania w nim profilowań), daje się zauważyć, że wyobrażenie róży wchodzi z

jednej strony w sieć relacji z innymi wyobrażeniami kwiatów (np. z lilią, rutą, mirtem jako kwiatami panieńskimi), z drugiej zaś – na poziomie znaczeń naddanych – w haśle odkrywa się bogaty repertuar wartości relewantnych dla nosiciela kultury ludowej. Są nimi: życie, piękno, młodość, czystość, miłość, radość, szczęście, dobrobyt, boskość, świętość, cierpienie, męczeństwo i śmierć.

Usieciowienie konceptu RÓŻA	
Plan znaczeń dosłownych	lilia – ruta – mirt (itd.) – jako kwiaty panieńskie
Plan znaczeń naddanych	życie – piękno – młodość – czystość – miłość – radość – szczęście – dobrobyt – boskość – świętość – cierpienie – męczeństwo – śmierć

Zarówno w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych*, jak też w *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów* ważne jest jednak nie tylko uchwycenie sieci konceptualnej, ale też sposobów rozumienia przez różne podmioty wartości w ramach owej sieci – ta sama wartość na gruncie różnych dyskursów czy gatunków tekstu może być odmiennie rozumiana, może wchodzić w relacje opozycji lub kolekcji, kohiponimii czy komplementarności z innymi wartościami. Problemu tego w tym miejscu nie rozwijam, pozostawiam go do osobnego zbadania.

Bibliografia:

- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2009, *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu „A” (10 VI 2009)*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 21, s. 341-342.
- Adamowski Jan, 1992, *Językowy portret „lądu” w polskiej kulturze ludowej*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 5, s. 83-94.
- Adamowski Jan, 1999, *Kategoria przestrzeni w folklorze. Studium etnolingwistyczne*, Lublin.
- Baran Monika, 2009, „*Kieda bieda przycisnie, i Żyd bratem bywa.*” *Obraz Żyda w literaturze XIX wieku*, [w:] *Stereotypy w języku i kulturze*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Sebastian Wasiuta, Lublin, s. 81-93.
- Bartmiński Jerzy, 1985, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*, [w:] *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej III*, red. Mieczysław Basaj, Danuta Rytel, s. 25-53.
- Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 169-183.
- Bartmiński Jerzy, 1994, *Jak zmienia się stereotyp Niemca Polsce?*, „Przegląd Humanistyczny” nr 5, s. 81-101 [w przekładzie niemieckim w: „Zeitschrift für Empirische Textologie” 1995 nr 2, s. 18-29.]
- Bartmiński Jerzy, 1998b, *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu „matki”*, [w:] *Język a Kultura*, t. 12. *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*.

- Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. Janusz Anusiewicz i Jerzy Bartmiński, s. 63-83.
- Bartmiński Jerzy, 2003, *Miejsce wartości w językowym obrazie świata*, [w:] *Język w kręgu wartości*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, 59-86.
- Bartmiński Jerzy (Eži Bartmin'skij), 2005a, *Jazykovej obraz mira: očerki po ètnolingvistike*, Moskva.
- Bartmiński Jerzy, 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 2009, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London.
- Bartmiński Jerzy, 2011b, *The Cognitive Definition as a Text of Culture*, [w:] *The Linguistics Worldview: Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*, (ed.) Adam Głaz, David S. Danaher, Przemysław Łozowski, London, s. 161-175.
- Bartmiński Jerzy, 2011b, *Definicja kognitywna jako tekst narracyjny*. Referat wygłoszony na konferencji *Narracyjność w języku i kulturze* we IX 2011 roku (w druku w tomie pokonferencyjnym pod red. D. Filar i Doroty Piekarczyk).
- Bartmiński Jerzy, 2014, *Narracyjny aspekt definicji kognitywnej*, [w:] *Narracyjność języka i kultury*, red. Dorota Filar, Dorota Piekarczyk, Lublin, s. 99-115.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2008, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 20, s. 11-27.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2013, *Problem konceptu bazowego i jego profilowania - na przykładzie stereotypu EUROPY*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 25, s. 69-95.
- Bartmiński Jerzy, Grzeszczak Monika, 2010, *Der Begriff ODPOWIEDZIALNOŚĆ im semantischen Netz des Polnischen (zwischen dem Objektivismus der rechtlichen Relationen und dem subjektiven Pflichtgefühl)*, [w:] *Wahrheit, Recht, Verantwortung. Norme- und Wertbegriffe im interkulturellen Kontext. Akten der internationalen Arbeitstagung "Normen und Wertbegriffe in der Verständigung zwischen Ost- und Westeuropa"*, 20-21. März 2009 in Bukarest, București, s. 79-113.
- Bartmiński Jerzy, Lappo Irina, Majer-Baranowska Urszula, 2002, *Stereotyp Rosjanina i jego profilowanie we współczesnej polszczyźnie*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 14, s. 105-151.
- Bartmiński Jerzy, Mazurkiewicz-Brzozowska Małgorzata, 1993, *Lud. Profile pojęcia i ich konteksty kulturowe*, [w:] *Nazwy wartości. Studia semantyczne*, red. NW, s. 213-230.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława, 1994, *Stereotyp słońca w polszczyźnie ludowej*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 6, s. 95-143.
- Bartmiński Jerzy, Panasiuk Jolanta, 1993, *Stereotypy językowe*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2 *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław, s. 363-387.
- Bartmiński Jerzy, Żuk Grzegorz, 2009, *Pojęcie RÓWNOŚCI i jego profilowanie we współczesnym języku polskim*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 21, s. 47-67.
- Bartmiński Jerzy, Bielińska-Gardziel Iwona, 2015, *Polski językowo-kulturowy obraz DOMU i jego profile*, [w:] *LASiS*, t. 1, s. 89-121.
- Bartmiński Jerzy, Brzozowska Małgorzata, 2016, *Koncept PRACY we współczesnej polszczyźnie*, [w:] *LASiS*, t. 3, s. 93-128.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława, 1994, *Stereotyp słońca w polszczyźnie ludowej*, „Etnolingwistyka” 6, s. 95-143.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2019, *Wolność w polskiej lingwokulturze*, [w:] *LASiS*, t. 4, s. 181-244.

- Bartmiński Jerzy, Żuk Grzegorz, 2009, *Pojęcie RÓWNOŚCI i jego profilowanie we współczesnym języku polskim*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 21, s. 47-67.
- Bielińska-Gardziel Iwona, 2009, *Stereotyp rodziny we współczesnym języku polskim*, Warszawa.
- Bielińska-Gardziel Iwona, 2012, *Pojęcie RODZINY i jego profilowanie we współczesnym polskim dyskursie publicznym*, [w:] *Kategorizacija dejstvitel'nosti v jazyke i kul'ture. Meždunarodnyj sbornik naučnych trudov po lingvokul'turologii*, red. E. E. Stefanskij, Samara, s. 39-56.
- Burszta Wojciech Józef, 2014, *Przyleganie do przeszłości*, [w:] *Konstrukcje i dekonstrukcje tożsamości*, t. 3. *Narracja i pamięć*, red. Ewa Golachowska, Anna Zielińska, s. 17-38.
- Charbonier G., 1968, *Rozmowy z Claudem Lévi-Straussem*, tłum. J. Trznadel, Warszawa.
- Chlebda Wojciech, 2010, *W poszukiwaniu językowo-kulturowego obrazu świata Słowian*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, red. Wojciech Chlebda, Opole, s. 7-20.
- Chlebda Wojciech, 2014, *O potrzebie mapowania polskiej pamięci/niepamięci zbiorowej*, [w:] *Konstrukcje i dekonstrukcje tożsamości*, t. 3. *Narracja i pamięć*, red. Ewa Golachowska, Anna Zielińska, s. 39-47.
- Filar Dorota, 2013, *Narracyjne aspekty językowego obrazu świata. Interpretacja marzenia we współczesnej polszczyźnie*, Lublin.
- Głaz Adam, 1998, *Profilowanie pojęć w tekście a jego nieprzekładalność*, [w:] *Profilowanie w języku i w tekście*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, s. 185-194.
- Gryshkova Nina, 2014, *Leksem, pojęcie, stereotyp, koncept, znaczenie, idea – propozycja regulacji terminologicznych*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania wartości*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin, s. 21-50.
- Grzegorzczak Renata, 2008, *Wstęp do językoznawstwa*, Warszawa.
- Grzeszczak Monika, 2009, *Definicja kognitywna pojęcia DEMOKRACJI w języku polskim*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 21, s. 69-84.
- Grzeszczak Monika, 2014, *Polski Honor w świetle danych ankietowych i tekstowych*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 2. *Wokół europejskiej aksjofery*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin, s. 237-260.
- Grzeszczak Monika, 2015, *Pojęcie DEMOKRACJI i jego profilowanie w polskim i niemieckim dyskursie publicznym (1989-2009)*, Lublin.
- Kaczan Anna, 2005, *Obraz anioła i diabła w przysłowiach i frazeologizmach*, [w:] *Humanista wobec tradycji i współczesności. Prace z etnolingwistyki i logopedii*, red. Sebastian Wasiuta, Marta Wójcicka, s. 71-83.
- Krawczuk Ała, 2008, *Nowe profile ukraińskiego stereotypu Polaka (na podstawie ankietowania studentów lwowskich)*, „Postscriptum” 1 (1), s. 147-170.
- Lappo Irina, 2005, *Stereotyp Polaka i jego profilowanie w białoruskim kręgu językowo-kulturowym*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 17, s. 113-143.
- LASiS – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. Jerzy Bartmiński: t. 1. *Dom*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin 2015; t. 2. *Europa*, red. Wojciech Chlebda, Lublin-Opole 2018; t. 3. *Praca*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2016; t. 4. *Wolność*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin-Warszawa 2019; t. 5. *Honor*, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, Lublin 2017.

- Lewicki Andrzej Maria, 1998, *Próba profilowania pojęcia „droga” na podstawie idiomatyzmów języka polskiego*, [w:] *Profilowanie w języku i w tekście*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, s. 277-288.
- Majer-Baranowska Urszula, 1988, *Stereotyp językowy ‘płaczu’ w polszczyźnie ludowej*, „Etnolingwistyka” 1, s. 101-131.
- Majer-Baranowska Urszula, 1993, *‘Woda’ – profile pojęcia w polszczyźnie ludowej*, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, s. 277-291.
- Masłowska Ewa, 1990, *Ludowy stereotyp rzeki – zarys struktury*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 197-205.
- Mazurkiewicz-Brzozowska Małgorzata, 1993, *PRACA. Wybrane warianty znaczenia słowa we współczesnej polszczyźnie i ich struktura poznawcza*, [w:] *Nazwy wartości. Studia semantyczne*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Mazurkiewicz-Brzozowska, Lublin, s. 133-145.
- Masłowska Ewa, 1990, *Ludowy stereotyp rzeki – zarys struktury*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 197-205.
- Masłowska Ewa, 2014, *Narracyjność symbolu. Ludowe narracje budowane na bazie lunarnej symboliki przejścia*, [w:] *Narracyjność języka i kultury*, red. Dorota Filar, Dorota Piekarczyk, Lublin, s. 239-249.
- Mosiołek-Kłosińska Katarzyna, 1998, *Profile pojęcia „komunizm” (na podstawie wypowiedzi z okresu kampanii wyborczej 1995)*, [w:] *Profilowanie w języku i w tekście*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 289-304.
- Nagórko Alicja, 2004, *Metody kontrastywne a etnolingwistyka (lingwistyka kulturowa)*, [w:] *Multikulturowość, tożsamość narodowa, mniejszości na Węgrzech i w Polsce*, red. E. Fórián, Debreczyn, s. 23–33.
- Nagórko Alicja, Łaziński Marek, Burkhardt Hanna, 2004, *Dystynktywny słownik synonimów*, Kraków.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2014, *Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w „Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów”*, [w:] *Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin, s. 71-102.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2015, *O profilowaniu językowego obrazu świata*, „Poradnik Językowy” 1, s. 30-44.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2017, *Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie?* „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 29, s. 11-29.
- Niebrzegowska-Bartmińska, 2019, Róża, [w:] *SSiSL*, t. II *Rośliny*, cz. 3. Kwiaty (w druku).
- Niewiara Aleksandra, 2009, *Kształty polskiej tożsamości. Potoczny dyskurs narodowy w perspektywie etnolingwistycznej*, Katowice.
- Paćławska Ewa, 2005, *Stereotyp Cygana w słownictwie, związkach frazeologicznych i przysłowiach*, [w:] *Humanista wobec tradycji i współczesności. Prace z etnolingwistyki i logopedii*, red. Sebastian Wasiuta, Marta Wójcicka, Lublin, s. 61-69.
- Rak Maciej, 2015, *Kulturemy podhalańskie*, Kraków.
- SLSJ - *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, Wrocław 1980.
- SSiSL - *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1 Kosmos. *Koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska*, cz. 1 *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996; cz. 2 *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; cz. 3 *Meteorologia*, Lublin 2012; cz. 4 *Świat, światło, metale*,

- Lublin 2012; t. 2. *Rośliny*, cz. 1. *Zboża*, Lublin 2017, cz. 2. *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, Lublin 2018.
- Tambor Jolanta, 2008, *Mowa Górnoślązaków oraz ich świadomość językowa i etniczna*, Katowice.
- Trzebiński Jerzy, 1981, *Twórczość a struktura pojęć*, Warszawa.
- Trzebiński Jerzy, 2002, *Narracyjne konstruowanie rzeczywistości*, [w:] *Narracja jako sposób rozumienia świata*, red. Jerzy Trzebiński, Gdańsk s. 17-42.
- Tylor Charles, 2001, *Źródła podmiotowości. Narodziny tożsamości nowoczesnej*, Warszawa.
- Tyrpa Anna, 2006, *Etnolingwistyka ludowa, narodowa, porównawcza – koncepcje neofilologów i polonistów*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 18, s. 105-116.